

Konsept, kontekst, sözün leksik və qrammatik mənası**Münəvvər Ehtibar qızı Əsgərova***Gəncə Dövlət Universitetinin**fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***E-mail:** *haciyeva87@mail.ru***Rəyçilər:** filol.ü.e.d., dos. N.Ə. Əliyeva,
filol.ü.f.d., dos. K.Ə. Həbibova**Açar sözlər:** semantik məna, konsept, qrammatik məna, nominasiya, kontekst**Ключевые слова:** семантическое значение, концепт, грамматическое значение, номинация, контекст**Key words:** semantic meaning, concept, grammatical meaning, nomination, context

Azərbaycan dili söz ehtiyatına görə dünyanın ən inkişaf etmiş dillərindən biridir. Dilimizin lüğət tərkibində on minlərlə söz var. Dilin lüğət tərkibi fikirlərimiz haqqında sabit və müntəzəm olaraq, müxtəlif səslərin bir-biri ilə fərqli biçimdə bir araya gəlməsi ilə yeni sözlər istehsal edən elə bir bazadır ki, burada bizi əhatə edən mühit, predmet və obyektlər, hadisələr, onların əlamətləri, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində səs siqnalları xaotik bir vəziyyətdə deyil, paradigmatik qruplaşmalar və sintaqmatik münasibətlərə əsaslanan ciddi bir sistem şəklində saxlanılır. Başqa sözlə, semantik lüğət — fərdi səslər və sözlərin səs qabıqları olan səs siqnallarında qeydə alınan, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə ətraf gerçəklik və mücərrəd təsvirləri fərqli şəkildə əks etdirir.

Beləliklə, söz insan təfəkküründə maddi və mənəvi aləmin müəyyən bir varlığı, hadisəsi (fakt) haqqında aydın təsəvvür yaradan sabit və müntəzəm olaraq təkrarlanan səs siqnallarıdır. Söz dilin əsas vahididir, semantik məna və anlayışların dildə gerçəkləşməsidir və buna görə də bütün leksik sistemin semantik mərkəzini, nüvəsini təşkil edir. Sözə bu şəkildə yanaşma prizmasından çıxış edərək, belə söyləmək olar ki, söz səsin və semantikanın vəhdətidir. Bunlar arasındakı münasibətlər dialektikdir: səsli tərəf forma, semantik tərəf məzmunudur; səs işarə (siqnal), semantik tərəf isə verilən siqnalın dəyəridir (mənasıdır).

Sözün mənası dilin leksik sistemində mərkəzi yer tutan mürəkkəb və çoxölçülü bir kateqoriyadır. Semantika, əslində, yalnız dilçiliyin deyil, həm də fəlsəfə, məntiq, psixologiya, sosiologiya, semiotika, kibernetika və digər elml sahələrinin ən aktual, ən mürəkkəb və mübahisəli problemlərindən biridir. Tədqiqatçılar arasında semantika ilə bağlı bir yekdil fikir mövcuddur: söz həm leksik mənaya (semantik cəhətə), həm də qrammatik cəhətdən formalaşmış vahid olmaqla qrammatik mənalar kompleksinə sahibdir. Bu fakt A.A. Potebnyanın tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapır: “Söz yalnız özünə xas olan məlum bir məzmunun işarəsini və eyni zamanda qrammatik kateqoriyalar adlandırılan bir və ya daha çox ümumi kateqoriyanın işarəsini özündə cəmləşdirir [4, s. 35].

Məqalənin əsas məqsədi sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında əlaqənin nominativ məsələlər fonunda araşdırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq bu məqalə çərçivəsində aparılan kiçik elmi araşdırmada əsas tədqiqat metodu kimi təsviri və müqayisəli-təsviri metodlara müraciət edilir.

Tədqiqatı əsas məzmunu. Leksik məna, səs şüurunun və onun tərəfindən təyin olunan obyektin, mülkiyyətin, prosesin, insanların zehində sabitləşən gerçəklik hadisəsinin əlaqəsini

ifadə edir. Sözüün leksik mənasının bu cür izah olunmasına dair ortaq bir fikir V.V.Vinaqradov, E.M.Qalkina-Fedoruk, A.V.Kalinin və başqa tədqiqatçıların elmi araşdırmalarında sərgilənir. Məsələn, V.V. Vinaqradovun fikrincə sözüün leksik mənası onun “hər hansı bir dilin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq hazırlanmış və bu dilin lüğətinin ümumi semantik sisteminin elementi olan *maddi məzmunudur*” [2, s. 10].

Sözüün leksik mənasının bu şəkildə tərif edilməsi ilə yanaşı dilçilik ədəbiyyatlarında leksika ilə bağlı araşdırma aparən tədqiqatçıların bu istiqamətdə mövcud linqvistik yanaşmanı daha da dərinləşdirən və açıq şəkildə izah edən əhəmiyyətli fikir və mülahizələri də mövcuddur.

Əvvəla, sözlərin az və ya çox dərəcədə anlayışlar vasitəsi ilə obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri ilə əlaqəli olduğu vurğulanır (T.A. Deqyarova, E.M. Galkina-Fedoruk, M.V. Panov, A.A. Reformatski). Bu, hər hansı bir varlığın, hadisənin, obyektin və ya predmetin şərti adı, nominasiyası olan sözüün polifunksionallığı və çoxplanlı təbiəti ilə izah olunur. Cümlə xaricində sərbəst şəkildə mövcud olan söz daha geniş əlaqələnmə imkanlarına malikdir. Lakin cümlə daxilində o, artıq müəyyən leksik-sintaktik çərçivə ilə məhdudlaşdırılır.

Danışan və onun həmsöhbətinin istifadə etdiyi sözlərin müəyyən kontekstlə ortaq uyğunluğa malik olması bunun üçün gərəkli olan müəyyən bir nitq situasiyasının formalaşmasını tələb edir. Bununla yanaşı, müəyyən bir sözüün semantikasına xas olan ümumiləşdirmə dərəcəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, “çörək” sözüün leksik mənası, “qida” sözüün leksik mənasına nisbətən daha dar və daha konkretir.

Söz və konsept. Ümumiyyətlə, sözüün leksik mənasının mahiyyətini nəzərdən keçirərkən belə bir sual yaranır: “Sözüün leksik mənası ilə müəyyən bir sözüün ifadə etdiyi konsept arasında əlaqə nədir?”. Sözüün leksik mənası və konsept əlaqəsi həm fəlsəfədə, həm psixologiyada, həm də dilçilikdə mürəkkəb və xüsusilə mübahisəli məsələ kimi dəyərləndirilir. Sözüün leksik mənası və anlayışın məzmununun vəhdət təşkil etməsi və sözüün leksik mənası ilə konseptin bir çox hallarda eynilik təşkil etməməsi, xüsusilə, mübahisə doğuran məsələdir. Q. M. Alekseyçik, sözlə konsept arasındakı yaxınlığı, sıx əlaqəni qeyd edərək yazır ki, “söz öz məzmunundakı konsept ilə bağlıdır və söz olmadan anlayış mövcud ola bilməz, çünki söz şifahi şəkildə də mövcuddur və bu, insanların əlaqə qurması üçün zəruri şərtir. Obyektiv gerçəkliyi, bizə görə, hərtərəfli və tam əks etdirən söz və anlayışlar daim inkişafdadır. Anlayışların məzmununda zaman-zaman müşahidə edilən dəyişikliklər ətraf gerçəklik haqqında biliklərin dərinləşməsi ilə izah edilir. İnsanın idrak prosesində qazandığı yeni bilik və təcrübə sözlərdən və onların mənalardan istifadə etməklə sabitləşərək sistemləşdirilir və digərlərinə ötürülür” [5, s. 16].

Sözüün leksik mənası və bu sözlə ifadə olunan anlayışın vəhdətdə olmasını təsdiq etmək üçün aşağıdakı fakta nəzər salmaq: insan ətrafdakı reallığı tanıdıqca, dünyagörüşünü genişləndirir və biliklərini dərinləşdirir bilər və bu prosesdə əsas açar olan söz əsas leksik mənası ilə yanaşı, əlavə mənalarda qazana bilər ki, bu artıq danılmaz bir fakt olaraq bütün elm ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş bir məsələdir. Məsələn, qədim zamanlardan “ev” anlayışı və “ev” sözü bütün dillərdə bu anlayışın ifadəsi kimi mövcud olub: yəni, insanın yaşayış üçün seçdiyi məkan. Ancaq zaman keçdikcə “ev” anlayışı genişləndi, dünyanın daha geniş obyektlərinin bir təzahürü oldu və “ev” sözü də fərqli mənalarda işlənməyə başladı: 1) ailə, birlikdə yaşayan insanlar, onların iqtisadiyyatı; 2) bəzi ictimai ehtiyaclara xidmət edən bir qurum (məsələn, Mədəniyyət Evi, Əlillər Evi).

Konsept və sözüün vəhdətinin inandırıcı bir sübutu “həyat”dır: İctimai və mədəni həyatda, insanların həyatında bir konseptin mövcudluğu forması olaraq yeni bir anlayışın meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq yeni bir söz meydana çıxır. Lakin qeyd etdiklərimizlə, yanaşı, söyləmək lazımdır ki, konsept və söz arasında əsaslı fərqlər də var ki, bunlara da aşağıdakıları aid

etmək olar:

1) Bir söz bir neçə anlayış ifadə edə bilər. Məsələn, “ışığı” sözü aşağıdakı anlayışlarla əlaqəlidir: gün işığı, elektrik işığı; parlaq, aydın (fikir, zəka); nur və s. Lakin bu anlayışların əsasında nüvə konsepti olan “ışığı” dayanır.

2) Bəzən sözlər (müvafiq adlar, ön sözlər, hissəciklər və s.) heç bir anlayış ifadə etmir. Məsələn, sözlərin sözlər arasındakı müxtəlif münasibətləri ifadə edir və sadəcə qrammatik funksiya yerinə yetirir.

3) Bir və eyni konsepti bir neçə sözlə ifadə etmək olar (sinonim ilə). Məsələn, “tez hərəkət etmək”: — “qaçmaq”, “uçmaq”.

4) Konsept söz birləşmələri ilə ifadə edilə bilər: daş dövrü və s.

Leksik məna və kontekst. Ümumiyyətlə, sözün leksik mənasının xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirərkən tədqiqatçılar leksik mənanın cümlənin tərkibində, yəni ünsiyyət kontekstində gös-tərilməsinə də diqqət yetirirlər. Cümlə xaricində sözlərin əksəriyyəti bir deyim, bir neçə mənaya və ya əksinə, yalnız bir mənaya malik ola bilər. Cümlənin komponentinə çevrildikdə isə söz daha yeni mənalar kəsb edə bilər. Bunun əsas səbəbi kontekstin sözə verdiyi yeni çalarlar və məzmunla bağlıdır. Bu, verilmiş sözün digər sözlərlə semantik və qrammatik bağlantısı ilə əla-qədardır. İzahlı lüğətdə verilmiş sözün leksik mənasının həcmi və cümlədə istifadə olunan sözün məna həcmi müqayisə etsək, belə bir mülahizənin düzgünlüyünü yoxlamaq asan olar. Məsələn, getmək sözü, “hərəkət etmək” ilə yanaşı, daha çox əlavə və məcazi məna daşıyır. İzahlı lüğətlərdə bunun konkret sayını görə bilərik. Lakin kontekstin söz üçün açdığı üfüq daha genişdir.

Düşüncənin ünsiyyət zamanı ifadə edilməsi üçün yalnız bir məna seçilir, bu mənada söz natiq tərəfindən cümlədə istifadə olunur. Cümlənin tərkibindəki sözün unikalığı onun ünsiyyət üçün istifadəsində zəruri şərtədir, əks halda həmsöhbət tərəfindən sözün mənası deformatsiyaya uğramış şəkildə, yanlış anlaşıla bilər.

Kontekstdəki leksik məna, nəinki bir sözün müəyyən bir mövzu, gerçəklik hadisəsi ilə əla-qəsini göstərir, eyni zamanda qiymətləndirmə, sözün ifadəli forması ilə danışanın mövqeyini də sərgiləyir. Hər bir sözün mənası kontekstdən asılı olaraq, dəyişən xüsusi bir ifadəli atmosferlə əhatə olunur. Söz, eyni zamanda, danışanın düşüncə tərzinin bir əlaməti və mesajın vəzi-fəsinə və niyyətinə daxil olan bütün digər psixi təcrübələrin əlamətidir. Sözün leksik mənasının qeyd edilən bu xüsusiyyəti son dərəcə vacibdir, çünki ünsiyyət zamanı yalnız obyektlərin, işarələrin, hərəkətlərin adını çəkmək deyil, həm də hadisələrə, proseslərə və hadisələrə münasibət bildirmək də lazımdır. Cümlənin quruluşu, intonasiası və s. ilə yanaşı, bu məq-sədlərə xidmət edən cümləyə daxil edilmiş sözün ifadəli məna çalarları, emosional rəngi məhz kontekst hesabına əldə edilir.

Elmi ədəbiyyatda emosional qiymətləndirmənin leksik mənanın bir hissəsi olub-olmadığı sual altındadır. Ənənəvi olaraq, emosional qiymətləndirmə leksik mənanın ayrılmaz bir ele-mentidir. Leksik mənanın dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş tərif, yuxarıda qeyd olun-duğu kimi, yalnız konseptual-obyektiv məzmunu ehtiva etsə də, əslində leksik mənanın kon-septual-obyektiv və emosional-qiymətləndirmə komponentlərinin vəhdətini inkar etmir.

Söz və onun qrammatik mənası. İstənilən sözün başqa bir ayrılmaz hissəsi sözün qrammatik xarakteristikası və ya qrammatik mənasıdır. Qrammatik məna dildə müntəzəm ifadə olunan və nitqin müəyyən bir hissəsi kimi sözə xas olan qrammatik xüsusiyyətlərin dildə təzahürünün məcmusudur. Məsələn, tamamilə fərqli leksik mənaları olan “dərslük”, “bağça”, “adam” və s. sözlər ümumi qrammatik mənaya malikdir: hamısı isimdir, adlıq haldadır, təkdedir, ümumi isimdir və s. Beləliklə, qrammatik məna fərdi deyil, çünki ümumi şəkildə morfoloji

xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyaları ilə birləşən bütöv bir söz sinfinə aiddir. Bəzən müəyyən bir qrammatik məna konkret bir sözün müxtəlif qrammatik formalarına görə dəyişə bilər. Qrammatik məna ilə ifadə olunan mücərrəd dil məzmunu fərqli bir abstraksiya dərəcəsinə malikdir, yəni təbiəti ilə qrammatik məna çoxplandır: daha mücərrəd və ya daha az mücərrəd ola bilər.

Qrammatik məna sözün, bir növ, ikincili mənası olmasına baxmayaraq, cümlənin vahid məna yaratmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, “dosta hədiyyə etdim” və ya “dostuma hədiyyə etdim” cümlələrində “dost” sözünün qrammatik mənasının dəyişməsi cümlənin ümumi mənasında da dəyişikliyə səbəb olur. L.V. Şerbanın fikrincə, mənasız, lakin qrammatik cəhətdən düzgün tərtib edilmiş və müəyyən qrammatik məna verən və hətta, bir söz, belə, cümlənin bir hissəsini təşkil edir.

Sözün leksik və qrammatik mənaları dil vahidlərinin funksionallığını təmin edən iki fərqli müstəvidir. Bir çox tədqiqatçıların (O. S. Axmanova, V. V. Vinqradov, A. N. Qvozdev, T.A. Deqyarova, K. A. Levkovskaya, A. A. Reformatski, N. M. Şanski və s.) fikrincə hər hansı bir sözün leksik mənası hər zaman nitqin müəyyən hissəsinin nümayəndəsi kimi sözün səciyyəvi olan qrammatik mənaları ilə və bir cümlə daxilində onun müəyyən bir üzvü kimi vəhdət təşkil edir. Bu birlik, dil vahidi olaraq, sözün təbiətindən qaynaqlanır.

Dildə qrammatik cəhətdən formalaşmayan sözlər olmur və ola da bilməz. Əks halda bu cür sözlər başqa sözlərlə əlaqə qurma imkanından məhrum olar və buna görə də ünsiyyət prosesində iştirak edə bilməzdi. Sözün leksik mənası ilə onun qrammatik mənası arasındakı əlaqə sözlərin leksik-qrammatik qruplara görə təsnifatında daha aydın görünür. Bu məsələdə üç amili xüsusilə qeyd etmək vacibdir:

1) Sözün nitqin bu və ya digər hissəsinə mənsubluğunu müəyyən edərkən ona xas olan leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin məcmusu, yəni, sözün leksik mənası, onun morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınır;

2) Sözün leksik mənasında baş verən dəyişiklik bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçməsinə və qrammatik xüsusiyyətlərin dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən, sözün leksik və qrammatik mənaları semasiologiyanın özülü, dayəğıdır.

Nəticə. Nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirdikdə belə bir qənaətə gəlinir ki, konsept leksik məna ilə müqayisədə stabil, leksik məna isə daha dinamikdir. Bir konseptdən bir neçə leksik məna doğa bilər. Buna şərait yaradan isə ünsiyyət konteksti, nitqi situasiyadır. Bəzən kontekstlərdə sözün elə bir mənası müşahidə edilir ki, onu izahlı lüğətlərdə belə, izləmək mümkün deyil. Zəncirvari olaraq mənanın bu şəkildə inkişaf etməsi qrammatik məna ilə sıx bağlıdır. Belə ki, qrammatik forma dəyişkənliyi və əlaqələr olmadan heç bir konseptdən və ya kontekstdən söhbət belə gedə bilməz.

Məqalənin aktuallığı. Semasiologiya ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində mövcud elmi tədqiqatlara nəzər saldıqda nominativlik məsələlərinin kifayət qədər işıqlandırılmaması, sözün leksik mənasının konsept və kontekstlə müqayisələrinin müasir müstəvidə işıqlandırılmamasını nəzərə alsaq, bu kiçik tədqiqat işinin aktuallığını xüsusilə qeyd etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalə çərçivəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində sözün leksik mənası konsept və kontekst anlayışları ilə müqayisəli şəkildə işıqlandırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə ortaya qoyulan məsələlər fərqli yanaşma, xüsusilə də kontekstdə sözün daha yeni mənalar qazanması kimi məsələlərin işıqlandırılması, söz mənasının konseptlə fərqli cəhətdən əlaqəli olmasının təhlil edilməsi dilin korpusunun təşkili baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. Учебник / Под редакцией Н.С. Валгиной. - 6-е изд., перераб. и доп. -М.: Логос, -2002. -528 с.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова// Вопросы языкознания. -1958, №5. — с. 10.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., -2006. -828 с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — 3-е изд. – М., 1958. – Т. 1-2. – с. 35.
5. Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография. Фонетика. Орфография. Графика. Орфография: Учеб. Пособие/ Г.М. Алексейчик, Н.И. Астафьева, И.А. Киселёв и др.: / Под. ред. И.А. Киселёва. – Мн.: Высш. шк., 1990. – 336 с.

М.Э. Аскерова

Концепт, контекст и лексическое и грамматическое значения слова

Резюме

В рамках данной статьи сравниваются такие понятия как концепт, контекст, лексическое и грамматическое значения слова. Это сравнение подчеркивает общие и отличительные черты данных понятий. В ходе проведенного анализа делается вывод, что лексическое значение слова неразрывно связано с концептом, контекстом и грамматическим значением.

M.E. Askerova

The concept, context and the lexical and grammatical meaning of the word

Summary

This article compares concepts such as concept, context, lexical and grammatical meanings of a word. This comparison emphasizes the general and distinctive features of these concepts. At the input of the analysis, it is concluded that the lexical meaning of the word is inextricably linked with the concept, context and grammatical meaning.

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2020